

REFERAATE JA MATERJALE СООБЩЕНИЯ И ПУБЛИКАЦИИ

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA TOIMETISED 1955. IV kd., nr. 2
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ЭСТОНСКОЙ ССР 1955. Том IV, № 2

L. A. MELLINI LIIVIMAA ATLAS NING SELLE TÄHTSUS EESTI NSV TERRITOORIUMI GEOGRAAFILISE UURIMISE AJALOOS *

E. VAREP,

geograafiateaduste kandidaat

Eesti NSV territooriumi geograafilise uurimise ajaloo küsimustele on meie vabariigi teaduslike asutuste poolt suhteliselt vähe tähelepanu pöördunud. Meie ala geograafilise uurimise ajaloo terviklik käsitus seni puudub. Varasemad tööd sellelt alalt on laiali pillatud paljudesse, suurelt osalt raskesti kättesaadavatesse teostesse ning enamasti ei vasta tänapäeva teaduse tasemele. Nõukogude teadlaste töödes geograafia ajaloo alalt aga on Eesti NSV territooriumi geograafilise uurimise küsimusi puudutatud ainult riivamisi, seoses teiste probleemidega, mille tõttu paljud meie olulised faktid ei ole neis leidnud küllaldest valgustamist. Eriti on see maksev kohalike uurijate tööde suhtes, mis paljudel juhtudel on jäänud teadlaste laiemale hulgale tundmatuks.

Üheks nõukogude geograafide poolt seni tähele panemata jäänud uurijaks on XVIII sajandi silmapaistev kartograaf krahv Ludwig August Mellin, suurepärase kartograafilise teose, Liivimaa atlase¹ autor, kellel on meie ala geograafilise uurimise ajaloos olulisi teeneid. L. A. Mellin pälvib ühtlasi teatavat tähelepanu ka poliitikategelasena.

1. Eesti territooriumi geograafiline uurimine XVIII sajandi teisel poolel

Eesti territooriumi teaduslikule uurimisele pandi alus Peeter I initsiatiivil XVIII sajandi algul, varsti pärast Baltimaade tegelikku ühendamist Vene riigiga. Esimesed uurijad töötasid Eestis juba Põhjasõja ajal, Rootsiga jätkuva raske võitluse tingimuses. Põhjasõja lõppedes jätkati uurimistööd

* Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures asuvas Loodusuurijate Seltsis 15. veebruaril 1955. a. peetud ettekanne.

¹ Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernemen tern u. Herzogthümern Lief- und Ehtland und der Provinz Oesel. Entworfen nach geometrischen Vermessungen, den neusten astronomischen Beobachtungen und nach sorgfältiger Untersuchung und Kenntnis der Gegenden. Das ganze besteht aus einer Generalkarte und vierzehn Kreiskarten. Von Ludwig August Graf Mellin, Landrath des Herzogthums Liefland, Director u. Präses des Kaiserlichen Lief-laendischen Ober Consistorii, Mitglied der Lief-laendischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät und Ehrenmitglied des Instituts der Wissenschaften und schoenen Künste zu Bologna. Riga und Leipzig bey Johann Friedrich Hartknoch. MDCCCLXXXVIII.

Eesti alal peamiselt riiklike keskasutuste — Admiraliteedi, Senati, Teaduste Akadeemia jt. poolt. Kohalike uurijate osa on XVIII sajandi esimesel poolel väike; Eesti territooriumi uurisid kõnesoleval perioodil peamiselt vene teadlased.

XVIII sajandi teise poole alguseks jõudis Baltimail lõpule Põhjasõja ajal laostunud majanduse taastamine, millega loodi eeldused tootlike jõudude edasiseks arenguks. Tänu soodsale geograafilisele asendile Vene impeeriumi koosseisus hakkasid XVIII sajandi 60-ndail ja 70-ndail aastail Baltimail intsiivselt arenema kaubalis-rahalisel suhtel, rajati manufaktuurtööstus, teravnes talurahva klassivõitlus. See õõnestas tõsiselt feodaalse majandussüsteemi aluseid. XVIII sajandi 80-ndaid aastaid võib seepärast iseloomustada kui feodalismi viimase perioodi, pärisorjuse lagunemise ning kapitalistlike suhete kujunemise perioodi algust².

Tootlike jõudude kiire areng XVIII sajandi teisel poolel esitas senisest hoopis suuremaid nõudeid ka Baltimaade territooriumi teaduslikule uurimisele. Kapitalismi areng põllumajanduses, vajadus tõsta töö tootlikkust põllumajanduse ratsionaliseerimise teel ning kohaliku manufaktuurtööstuse elavdamine suurendasid tunduvalt huvi loodusrikkuste ning tööjõu kasutamise vastu ja stimuleerisid seega Eesti territooriumi looduslike tingimuste ning rahvastiku üksikasjalisemat uurimist.

Vene impeeriumi, sealhulgas ka Baltimaade geograafilise uurimise keskuks oli sel perioodil Vene Teaduste Akadeemia geograafia departemang. Selle eesotsas seisis 1757. aastast kuni oma surmani (1765. aastani) geniaalne vene teadlane M. V. Lomonossov, kelle tegevus on viljakalt mõjustanud ka Eesti NSV territooriumi geograafilist tundmaõppimist.

Lomonossovi üheks algatuseks oli Teaduste Akadeemia poolt 1745. aastal avaldatud Venemaa (nn. akadeemilise) atlase täiendamine ja parandamine. Selleks pidas Lomonossov vajalikuks täpsete kaartide koostamist ja publitseerimist Venemaa kõikide osade kohta. Lomonossovi ülesandel töötasid kaartide koostamisel geograafia departemangu adjunktid Jacob Friedrich Schmidt ja John (Ivan Fomitš) Truscott. Lomonossovi ülesandel koostatud kaartidest valmisid Schmidtil juba 1759. aastaks Eesti- ja Liivimaa kaardid, kuid akadeemia saksameelse juhtkonna, eriti aga Lomonossovi vaenlase G. F. Mülleri vastuseisu tõttu ei õnnestunud Lomonossovil nimetatud kaarte publitseerida³.

Alles pärast Lomonossovi surma ning Mülleri siirdumist Moskvasse kerkis nimetatud kaartide publitseerimise küsimus uuesti päevakorrale ning leidis teostamist sajandi seitsmekümnendatel aastatel. Schmidti poolt koostatud Eestimaa kaart ilmus 1770. aastal ladina⁴ ja vene⁵ keeles. Samal aastal ilmus Schmidti Soome lahe kaart⁶ ning Truscotti Saaremaa kaart ladina⁷ ja vene⁸ keeles. Schmidti koostatud Riia kubermangu kaart ilmus 1772.

² A. Vassar, Eesti NSV ajaloo feodalismi ajajärgu periodiseerimisest, kogumikus „Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest“, Tallinn, 1954, lk. 46–47.

³ В. Ф. Гнучева, Географический департамент Академии Наук XVIII века, Изд. Акад. наук СССР, М.—Л., 1946, стр. 76–77.

⁴ Provincia Revaliensis sive Estlandia Quatuor Diocesibus contenta, cum Finitimis Insulis Dago, Worms etc. Auctore J. F. Schmidio Acad. Petropol. Adjuncto. Impressa Petropoli 1770.

⁵ Ревельская губерния, содержащая в себе Эстляндию, на четыре уезда разделенную с принадлежащими к ней островами Даго и Вормсом. Я. Ф. Шмит, 1770.

⁶ Карта географическая Финского залива, сочиненная при Императорской Академии Наук адъюнктом Я. Ф. Шмитом, 1770.

⁷ Nova Descriptio Insulae Oesilae ad Observationes Astronomicas et Mensuras Geometricas a Grischovio Anno 1753 institutas exacta. Comp. I. Truscott, 1770.

⁸ Новая карта острова Езеля, сочиненная по астрономическим наблюдениям и геометрическим измерениям, учиненным в 1753 году Г. Гришовым, трудами И. Трускова, 1770.

aastal samuti ladina⁹ ja vene¹⁰ keeles. Mõni aasta hiljem, 1778. aastal ilmu-
sid Schmidti koostatud, kuid kindral Ljuberase ning admiral Nagajevi vara-
sematel kaartidel põhinevad Soome lahe ladina-¹¹ ja venekeelsed¹²
kaardid.

Eesti geograafilise uurimise seisukohast olid nimetatud kaardid suure
tähtsusega. Need olid esimesed täpsed astronoomilise alusega kaardid
Eesti ala kohta ning leidsid seetõttu laialdast kasutamist. Ühtlasi olid need
kaardid aluseks järgnevatele L. A. Mellini töödele.

Seoses Venemaa atlase uue väljaande ettevalmistamisega tõstatas Lomo-
nossov 1760. aastal astronoomilis-geograafiliste ekspeditsioonide organisee-

L. A. Mellin.

rimise küsimuse, millist nõuet ta kordas 1764. aastal¹³. Lomonossovi poolt
kavandatud ekspeditsioonid oleksid hõlmanud ka Eesti territooriumi; kah-
juks aga jäi see suurejooneline kavatsus saksameelsete akadeemikute vastu-
seisu tõttu teostamata. Alles pärast Lomonossovi surma organiseeris Aka-
deemia aastail 1768—1774 seeria suuri loodusteaduslikke ekspeditsioone, mis
on läinud geograafia ajalukku nn. akadeemiliste ekspeditsioonide nime all.

⁹ Tabula Geographica Gubernii Rigensis in suos circulos divisi. Auctore J. F. Schmi-
dio. A. I. P. Adjuncto 1772. Вырез. Н. Зубков.

¹⁰ Карта географическая, представляющая Рижскую губернию, на четыре уезда
разделенную, сочинял Акад. Наук адъюнкт Я. Ф. Шмидт, 1772. Вырез. Е. Худяков.

¹¹ Tabula hydrographica Sinus Finici ex Mappis Excellentissimorum Virorum Nagajew
et Lubras, ad normam novissimarum observationum Astronomicarum concinnata a Jacobo
Schmidio 1778. Вырез. К. Фролов, Н. Зубков.

¹² Карта морская Финского залива, собранная из карт г-д адмирала Нагаева и
генерала Любераса по новейшим астрономическим наблюдениям. Сочинена
Я. Ф. Шмидтом, 1779. Вырез. Е. Худяков и Максимов.

¹³ В. Ф. Гнучева, Географический департамент . . . , стр. 182 и 195.

Neist läbis üks, akadeemik I. I. Lepjohhini ekspeditsioon 1773. aastal ka Eesti ala, kuid selle tulemused ei ole kahjuks säilinud¹⁴.

Lomonossovi algatusel asus Teaduste Akadeemia organiseerima statistilis-majanduslike andmete kogumist, mis pani aluse Venemaa loodusrikkuste igakülgsel uurimisele. Lomonossovi üritus äratas sellele tööle ka kohalikud jõud¹⁵. XVIII sajandi 60-ndaist ja 70-ndaist aastaist alates võib Baltimail märgata teaduslike uurimistööde ulatuslikku laienemist ning uute uurimiskeskuste tekkimist. Sellega seoses suureneb oluliselt ka kohalike uurijate osa Eesti alal tehtavas geograafilises uurimistöös.

Silmapaistvaimaks kohalikuks uurijaks kõnesolevast perioodist on August Wilhelm Hupel (1737—1819). Haruldaset tööka ning mitmekesiste huvidega isikuna tõusis Hupel peagi XVIII sajandi tähtsaimate autorite hulka Baltimail. Tema poolt avaldatud tööde arv on väga suur ning nende ainek on väga mitmekülgne. Geograafia seisukohast on suurima tähtsusega tema „Topograafilised teated“¹⁶ koos juurdekuuluva täienduskõitega¹⁷. Selles suures ajaloolis-geograafilises ja ökonoomilises koguteoses, mille koostamiseks Hupel kogus andmeid paljude aastate vältel, on talletatud rikkalik materjal mitmelt alalt.

Hupel omab teatud teeneid ka Eesti ala kartograafias. 1774. aastal ilmus tema „Topograafiliste teadete“ lisana Eesti- ja Liivimaa kaart¹⁸, mis oli koostatud Teaduste Akadeemia 1770. ja 1772. aasta kaartide põhjal. Kui 1785. aastal Baltimaade administratiiv-territoriaalset jaotust ning halduskorda muudeti, avaldas Hupel „Nordische Miscellaneen“ VIII köites Tallinna ja Riia asehalduskonna väikese kaardi¹⁹. Olles väga üldised ning sisaldades rohkesti vigu, ei suutnud nimetatud kaardid aga kaugeltki rahuldada tootlike jõudude arengust tingitud üha suurenevat vajadust täpsete geograafiliste kaartide järele.

Selle perioodi autoreist, kes oma töödes on käsitlenud geograafilisi küsimusi, olgu tähtsamatena mainitud veel Jakob Benjamin Fischer (1731—1793), Karl Philip Snell (1753—1806), Wilhelm Christian Friebe (1762—1811), Johann Christoph Petri (1762—1851) jt. Neist on eriti Petri saanud tuttavaks ka tulise pärisorjuse-vastase võitlejana²⁰. Fischer, kuulsal Linné õpilane, koostas esimese ulatuslikuma loodusteadusliku käsitluse Liivimaa²¹. Snell, Friebe ja Petri on käsitlenud peamiselt ühiskondlik-poliitilisi, majanduslikke ja etnograafilisi probleeme; füüsilis-geograafilises osas tuginevad nad täielikult Hupeli ja Fischeri töödele.

Eriti tihedaks kujunes L. A. Mellini koostöö Friebeaga, kellega teda paljude aastate vältel sidusid ühised teaduslikud sihid. Friebe oli laialdaste huvidega tüüpiline valgustusajastu publitsist, kes on avaldanud hulga töid

¹⁴ Н. Г. Фрадкин, Академик И. И. Лепехин и его путешествия по России в 1768—1773 гг., Географиздат, М., 1950, стр. 98.

¹⁵ Eesti NSV ajalugu, Tallinn, 1952, lk. 123.

¹⁶ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland, I Band, Riga, 1774; II Band, Riga, 1777; III Band, Riga, 1782.

¹⁷ A. W. Hupel, Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft. Zur Ergänzung der Topographischen Nachrichten von Lief- und Ehistland, Riga, 1789.

¹⁸ Liefland, oder die beyden Generalgouvernementer und Herzogthümer Lief- und Ehistland, nebst der Provinz Oesel und der Stadt Narva, nach Anleitung der neuesten St. Petersburgschen Charten von Jahr 1770 und 1772.

¹⁹ Darstellung der neuen auf Kaiserl. Befehl im Jahr 1783 errichteten Revalschen und Rigischen Statth. und ihrer neuen statthalterschaftlichen Vertheilungen der Kreise und Kirchspiele, nach Anleitung der neuen Hupel'schen Karte vom Jahr 1774.

²⁰ Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии. Часть I. Прибалтийско-немецкая историография, Рига, 1949, стр. 120 и сл.

²¹ J. B. Fischer, Versuch einer Naturgeschichte von Livland, Leipzig, 1778; II Aufl., Königsberg, 1791.

Baltimaade ajaloo, geograafia ja majanduse kohta. Ta koostas ühtlasi Baltimaade vanemat ajalugu (kuni 1562. aastani) käsitleva kaardi, mille Mellin lisas täiendusega ka oma atlase juurde. 1791. aastal kuulutas Peterburi Vaba Õkonoomiline Ühing, mille liikmeiks olid Hupel, Friebe, Mellin ja mitmed teised Baltimaade tuntumad uurijad, välja auhinna impeeriumi üksikute osade (asehalduskondade) majanduslike kirjelduste saamiseks. Võistlustöös nimetatud teemal koostas Friebe Liivi- ja Eestimaal majandusgeograafilise kirjelduse, mis ilmus trükitud täiendatuna 1794. aastal²². Selle töö koostamisel osutas Friebele suurt abi L. A. Mellin, kellele kõnesolev teos on pühendatud. Hiljem oli Friebe rida aastaid Liivimaa Üldkasuliku ja Õkonoomilise Ühingu sekretäriks.

Liivimaa Üldkasulik ja Õkonoomiline Ühing asutati 1792. aastal Riias Peterburi Vaba Õkonoomilise Ühingu eeskujul; tegevust alustas ta 1796. aastal. Seltsi esimeseks sekretäriks oli G. F. Parrot, Tartu ülikooli esimene rektor. Seltsil on suured teened mitte ainult Baltimaade põllumajanduse arendamisel, vaid ka Eesti ala loodusteaduslikul uurimisel. Ühingu liikmeks oli ka L. A. Mellin, kes aga hiljem (1807. a.), kui ühingus pääsesid mõjule reaktsioonilised mõisnikud, sellest lahkus.

Hupeli ja Fischeri tööde kõrval on Baltimaade geograafilise uurimise alal XVIII sajandi lõpul tähtsaimaks saavutuseks L. A. Mellini Liivimaa atlase ilmumine. See oli esimene täielikum kartograafiline teos Baltimaade kohta, mis suurel määral soodustas Eesti ala edasist geograafilist uurimist. L. A. Mellinil olid tema töös eeskujuks paljude vene kartograafide saavutused, eriti XVIII sajandi viimasel veerandil koostatud üksikute kubermangude ja asehalduskondade atlased. Ei saa jätta märkimata ka seda, et XVIII sajandi lõpul hakkas kujunema vene sõjaväetopograafide koolkond²³, mille ridadest võrsus ka L. A. Mellin. XIX sajandil oli sõjaväetopograafidel Eesti ala kartograafias juba määrav tähtsus.

2. L. A. Mellini elu ja tegevuse põhijooned

Ludwig August Mellin²⁴ sündis 23. jaanuaril 1754. aastal Eestimaal, Tuhala mõisas (nüüd kolhoos „Sotsialismi Tee” Kose rajoonis). Ta kasvas perekonnas, kus valgustussajandi ideed ei olnud võõrad, ning see on nähtavasti juba varases nooruses mõjutanud tema maailmavaate kujunemist.

Mitmesuguste asjaolude õnneliku kokkusattumise tulemusel võimaldus Mellinil saada koos Holstein-Gottorpi printsidega selle aja kohta väga hea haridus. Orbudeks jäänud Holstein-Gottorpi printse, kes olid Katariina II sugulased, kasvatati keisrinna kulul Sveitsis ja Itaalias. Sinna saadeti printside seltsiliseks ka noor Mellin, tänu tema onu eestkostmisele, kes keisrinna

²² W. Ch. Friebe, *Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen von Lief- und Ebstland oder von den beiden Statthalterschaften Riga und Reval*. Riga, 1794.

²³ К. А. Салищев, *Основы картоведения. Часть историческая и картографические материалы*, М., 1948, стр. 163.

²⁴ Peamisteks allikateks L. A. Mellini eluloo käsitlemisel olid järgmised materjalid: L. A. Mellin, *Meine Selbstbiographie*. Käsikiri Läti NSV Teaduste Akadeemia raamatukogus. Ilmunud osaliselt ka trükitud: [H. Diedrichs], *Des Grafen August Ludwig Mellin Selbstbiographie*. Separat-Abdruck aus dem „Rigaer Tageblatt”. Riga, 1897.

C. E. Pegau, *Biographie von Ludwig August Graf Mellin*. Käsikiri Läti NSV Teaduste Akadeemia raamatukogus.

J. F. Recke, K. E. Napiersky, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland*, III Bd., Mitau, 1831, S. 190—199. Nachträge und Fortsetzungen von Th. Beise, II Bd., Mitau, 1861, S. 39.

Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ebst- und Kurland's, I Bd., Riga u. Leipzig, 1837, S. 37—43.

J. Eckardt, August Ludwig Graf Mellin. „Rigasche Zeitung”, 1868, nr. 271—275.

poolt oli määratud printside kasvatajaks. Aastail 1769—1773 õppis Mellin Bologna ülikoolis. Nii Sveitsis kui ka Itaalias oli tal võimalus sooritada ulatuslikke reise ning tutvuda paljude oma aja silmapaistvate isikutega, teiste hulgas ka Voltaire'iga.

1773. aasta lõpul tagasi kodumaale saabunud, astus L. A. Mellin armeesse ning määrati teenistusse kindralstaabi juurde. Siin töötas ta ligi 10 aastat, peamiselt kartograafia alal. Seega omandas Mellin just kindralstaabi juures töötades kartograafilised oskused, mis võimaldasid tal asuda Liivimaa atlase koostamisele. 1774. aastal võttis ta osa sõjakäigust Türgi vastu. Seejärel töötas ta leitnandina kindralstaabi joonestamisosakonnas. Troonipärija Paul, kellega ta oli tuttav Holstein-Gottorpi printside kaudu, tegi talle 1776. aastal ülesandeks Pavlovski ümbruse kaardistamise, mille järel ta ülendati kapteniks. 1777. aastal sooritas ta Katariina II ülesandel kullerina reisi Saksamaale. Seejärel määrati ta kindralstaabi joonestamisosakonna ülemaks ning saadeti seoses uute kindluste rajamisega ja Baieri pärilussõjaga lõunasse. Seal pöördus ta tagasi Peterburi 1779. aastal.

Varsti pärast seda viidi L. A. Mellin enda soovil üle Riiga ning määrati Liivimaa diviisi kortermeistriks. 1781. aastal abiellus ta Riias kindralleitnant Mengdeni tütreaga, kellele kuulusid Riia lähedal Bīriņi ja Eikaši mõisad. Saanud aastase puhkuse, sooritas ta reisi Saksamaale, kus õppis Göttingeni ülikoolis. Pärast seda teenis ta veel lühemat aega sõjaväes, lahkus aga 1783. aasta algul majorina armeest ning pühendas ennast täielikult ühiskondlikule ja teaduslikule tegevusele.

L. A. Mellini kogu järgnev elu ja tegevus on tihedasti seotud Riiaga, Baltimaade suurima majandusliku ja poliitilise keskusega.

Kujuka pildi Riia selleaegsest olustikust on andnud Karl Philip Michael Snell²⁵, kes oli aastail 1780—1787 Riias tegev toomkooli rektorina. Riia oli sel ajal Peterburi järel suuruselt Venemaa teine sadamalinn. Riiga oli koondu nud arvukas kaupmeeskond, kes linna elus etendas juhtivat osa ning kelle nõuetele pidi kohanema isegi aadel. Riias leidis suuri raamatu- ja kunsti kogusid. Riia seltskonnas, nagu märgib Snell, arutati elavalt mitmesuguseid majanduslikke, poliitilisi, kirjanduslikke ja teaduslikke probleeme. Ühe silmapaistvama mõtlejana Riia tolaaegsest seltskonnast märgib Snell ka L. A. Mellini.

Elades vaheldumisi Riias ning selle lähedases Bīriņi mõisas, arendas L. A. Mellin järgneva 40—50 aasta vältel elavat teaduslikku tegevust, võttes ühtlasi aktiivselt osa ühiskondlik-poliitilisest liikumisest. Rida aastaid oli ta tegev maakonna- ja vandekohtunikuna, hiljem valiti ta Liivimaa maa-nõunikuks. Kohtuniku ülesannetesse suhtus ta selle aja kohta harva esineva tõsidusega²⁶. Poliitikategelasena püüdis Mellin võimaluste kohaselt võidelda kapitalistliku arengu soodustamise eest, mille tõttu sattus teravasse konflikti reaktsioonilise aadliparteiga.

Pikka aega tegeles Mellin Liivimaa atlase koostamisega, millele pühendas paljude aastate vältel kogu oma vaba aja. Selle ilmumisel sai Mellinile osaks laialdane tunnustus. Ta valiti paljude kodu- ja välismaiste teaduslike seltside — Peterburi Vaba Õkonoomilise Ühingu, Moskva Loodusuurijate Seltsi jne. — liikmeks.

Mellini teaduslikud huvid ei piirdunud siiski ainult Liivimaa atlase koostamisega. Peale selle on ta avaldanud rohkel arvul nii teaduslikke kui ka populaarteaduslikke töid paljudelt aladelt. Üldse on ta kirjutanud väga meelsasti ja palju, millest kõneleb ka suur hulk temast järele jäänud käsi-

²⁵ K. Ph. M. Snell, Beschreibung der russischen Provinzen an der Ostsee, Jena, 1794, Vorrede, S. 119—120 u. 283—330.

²⁶ Я. З у т и с, Остзейский вопрос в XVIII веке, Рига, 1946, стр. 489.

kirjalisi töid, mida säilitatakse Läti NSV Teaduste Akadeemia raamatukogus.

L. A. Mellini arvukatest töödest väärrib näitena esiletõstmist üksikasjaline, täpse kaardiga varustatud Varbola linnuse kirjeldus, mis on esimene sellelaadne Eesti ala käsitlevas teaduslikus kirjanduses²⁷. Selles töös hindab Mellin väga õigesti Eesti linnuseid kui suurepäraseid ajaloolisi mälestusmärke, mis kõnelevad muistsete eestlaste vaprust ja isamaa-armastusest. Ta kirjutab: „... ajalugu näitab, et eestlased olid sõjakas, vapper, julge ja vaba rahvas, kes oma vanemate juhtimisel võitles oma vabaduse ja omandi eest kuni tal jätkus jõudu ja kes hiljemgi veel katset tegi iket maha raputada”. Ja edasi: „Veel praegugi võime eestlaste juures tähele panna enam julgust; ka on neil enam iseteadvust, mille tõttu nad ei taha solvamisi taluda, mida aga ebaõigelt kangekaelsuseks peetakse. Oleks õigem selle õilsa tunde jäänuseid mitte hävitada, vaid ka eestlastele osutada teistele rahvastele osaks saanud õiglust”.

Paljudes kirjutistes on L. A. Mellin käsitletud mitmeid sel ajal aktuaalseid küsimusi põllumajanduse alalt. Võistlustöö eest, milles ta analüüsib hobuste ja härgade kasutamist kündmisel²⁸, premeeriti teda Peterburi Vaba Ökonoomilise Ühingu poolt kuldmedaliga. Erilist huvi tundis Mellin mitmesuguste tehniliste uuenduste vastu. Huvitav on märkida ka tema enese tähelepanekuil põhinevat tööd elektriliste ja magnetiliste nähtuste seosest, mis on avaldatud Moskva Loodusuuriuste Seltsi väljaannetes²⁹.

Huvipakkuvad on Mellini tööd, milles ta käsitleb toleaeegseid ühiskondlikke probleeme. Oma vaated talurahvaküsimuses on ta esitanud kahes töös — 1822. aastal avaldatud anonüümses artiklis³⁰ ning 1824. aastal Riias tema enda kulul välja antud raamatus³¹. Neis töödes käsitleb Mellin üksikasjaliselt ka oma konflikti rüütelkonnaga. Eriti viimane töö äratas aadli hulgas suurt pahameelt ja selle levitamine Venemaal keelati³².

L. A. Mellin kuulus balti aadli sellesse ringkonda, mis suuremal või väiksemal määral oli haaratud valgustusajastu kodanlike ideede mõjust. Olles veendunud selles, et pärisorjuslik kord ei saa püsida igavesti, asus Mellin koos paljude teistega XVIII ja XIX sajandi vahetusel pärisorjusliku korra eriti teravalt ilmneva kriisi tingimuses otsima uusi teid tootlike jõudude mobiliseerimiseks ning ratsionaalsemaks kasutamiseks. Seda eesmärki taotlesid ka Mellini enda poolt tema Biriņi ja Eikaši mõisates juba enne uue talurahvaseaduse kehtestamist teostatud mitmesugused uuendused.

Reaktsioonilisele osale aadlist need üldiselt õige tagasihoidlikud korraldused muidugi ei meeldinud. Mellinile heideti ette, et ta annab talurahvale ohtlikku eeskujut ning levitab selle hulgas ideesid, mida on võimatu teostada. Mellin tõrjub need etteheited tagasi. Ta kõneleb vajadusest osaltki heaks teha ülekohut, mida sakslased on maa päriselanikele teinud, röövides

²⁷ L. A. Mellin, Nähere Beschreibung der alten ehstnischen Burg Warbola. Nordische Miscellaneen von A. W. Hupel XV—XVII, Riga, 1788, S. 735—743.

²⁸ L. A. Mellin, Ueber den Gebrauch der Pferde und Ochsen beim Pflügen, wie auch anderweitigen Anspann bei den Bauern. Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft, VI Bd. 3. St., Dorpat, 1831, S. 341—358.

²⁹ Observations sur la combinaison de la matière électrique avec la magnétique, par Mr. le Comte Auguste Mellin. Mémoires de la Société Imperiale des Naturalistes de Moscou. Tome troisième, Moscou, 1812, p. 187—189. Vt. ka Merkwürdige Naturbegebenheit. Nordisches Archiv vom Jahre 1803, II Bd., Riga und Leipzig, S. 196—201.

³⁰ Einiges über die Bauer-Angelegenheiten in Liefland. Isis 1822, II Bd., Jena, S. 1145—1151.

³¹ L. A. Mellin, Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland. Mit einer Schlussbemerkung. Riga, 1824.

³² Allgemeines Kurländisches Amts- und Intelligenz-Blatt, 1825, No 10.

neilt nii vabaduse kui ka vara ning muutes nad vallutajate õigusetuks omandiks. Ta nõuab talurahva majandusliku ja õigusliku olukorra parandamist. Eriti rõhutab Mellin vajadust luua senisest kindlamad õiguslikud suhted talupoja ning mõisniku vahel, et teha lõpp mõisnike omavolile talurahva suhtes. Talurahva vabastamise küsimuses näib Mellin olevat pooldanud lahendust, mis kindlustaks igale põlluharijale omandiõiguse tema maavalduse suhtes.

Tuleb rõhutada, et L. A. Mellin oli palju avarama silmaringiga ning hoopis laiemate huvidega kui paljud tema kaasaegsed. Oma maailmavaates lähenes ta ratsionalismile, mis lubaski tal mõista teaduse ja ühiskonna arengut kui seaduspärasest nähtusest ning õigesti hinnata inimeste aktiivse tegevuse tähtsust selles arengus. Sellest veendumusest kasvas välja Mellini siiras tahe kaasa aidata arengule, eriti talurahva olukorra parandamisele. Ta uskus kindlalt rahva võimetesse, mis eriti kujukalt ilmneb tema poolt 1794. aastal eestlaste kohta antud järgmisest iseloomustusest: „Tallinna eestlasi, keda ma hästi tunnen, pean ma tervikuna võetuna austamisväärseks rahvaks, kellel leidub palju julgust ning õilsat enesetunnet ja kes seetõttu on võimeline tulevikus hoopis teistsugust osa etendama kui praegu. See aeg ei jää tulemata!”³³

Talurahva küsimuses esines Mellin juba 1792. aastal Liivimaa maapäeval ettepanekutega, mis tekitasid aadli hulgas suurt ärevust³⁴. Reaktsioonilise aadli vastuseisu tõttu ei võetud neid ettepanekuid isegi arutusele. Järgnevatel aastail aga sundis talurahva järjest tugevnev klassivõitlus mõisnikke ning valitsust pöörama teatavat tähelepanu talurahvaküsimusele ning algas võitlus liberaalse ja reaktsioonilise aadlipartei vahel talurahvaküsimuse reguleerimise ümber. Sellest võitlusest võttis Mellin aktiivselt osa, eriti 1797. aastast alates, mil ta valiti Liivimaa maanõunikuks. Eriti ägedaks kujunes võitlus 1804. aasta talurahvaseaduse ettevalmistamise ja elluviimise käigus. Reaktsiooniline aadlipartei Taube juhtimisel kasutas iga võimalust oma poliitiliste vastaste kõrvaldamiseks. Seda sai tunda ka L. A. Mellin.

1813. aastal nimetas Aleksander I, kes Lenini sõnade järgi „mängis liberalismiga”, L. A. Mellini Liivimaa talurahvakomitee liikmeks. Selles astus Mellin välja reaktsionääride vastu, kes olid asunud talurahvaseaduse otsese võltsimise teele³⁵. Ta nõudis seaduse täpset täitmist avalike hoonete ehitamise ja nekrutite varustamise küsimuses, milles mõisnikud püüdsid veeretada kõik koormised talurahva õlgadele. Need nõudmised, millele toetuse saamiseks Mellin pöördus erakirjas Peterburi riiginõuniku Kaissarovi poole, olid ettekäändeks, mille alusel L. A. Mellin sunniti 1818. aastal lahkuma maanõuniku ja talurahvakomitee liikme ametist.

Tõmbunud pärast seda tagasi poliitilisest elust, suri L. A. Mellin 81-aastasena Riias 12. märtsil 1835. aastal.

3. L. A. Mellini Liivimaa atlase kartograafiline analüüs

Eesti ala geograafilise uurimise ajaloos oli Mellini atlase ilmumine tähtsaks sündmuseks. Veel praegugi paelub see suurepäraselt kujundatud atlas vaatlejat; ühtlasi on ta oluliseks allikaks Baltimaade ajaloo ja geograafia uurijaile.

Mellini atlas koosneb järgmistest osadest: tiitelleht; sissejuhatus (4 lk.); Liivi- ja Eestimaa üldkaart; Liivimaa kaardid — Riia, Cēsise, Valmiera, Valga, Võru, Tartu, Viljandi, Pärnu ja Kuressaare maakonnad; Eestimaa

³³ W. Ch. Friebe, *Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen...*, S. 286.

³⁴ Des Grafen August Ludwig Mellin *Selbstbiographie*, S. 35.

³⁵ L. A. Mellin, *Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland*, S. 39.

kaardid — Tallinna, Paldiski, Rakvere, Paide ja Haapsalu maakonnad. Lisana kuulub atlase juurde W. Ch. Friebe koostatud Liivimaa ajalooline kaart Läti Henrikust 1562. aastani. Kaardilehtede formaat on 57×78 cm (imperiaalfoolio). Tiitelleht, sissejuhatus, kaartide pealkirjad ning muud selgitavad märkused on saksa ja prantsuse keeles.

Atlase täielikud eksemplarid on haruldased. Ka on kaartide järjekord atlase köidetes väga mitmesugune, sest atlas ilmus üksikute kaardilehtedena võrdlemisi pika aja jooksul.

Mellini kaartide matemaatiliseks aluseks olevate punktide asukohad on määratud astronoomiliselt. Friebe³⁶ teatel on Mellin kasutanud peamiselt kindralmajor S. v. Laurenbergi, üksikutel juhtudel ka Teaduste Akadeemia määranguid; osa maakonnalinnade ning mõningate teiste kohtade geograafilised pikkused ja laiused on aga määranud Mellin ise. Kaardimõõt on üldkaardil 1 : 840 000, spetsiaalkaartidel umbes 1 : 200 000. Kaardivõrk on välja joonestatud 1° järele. Geograafilised pikkused on arvestatud Ferro meridiaanist.

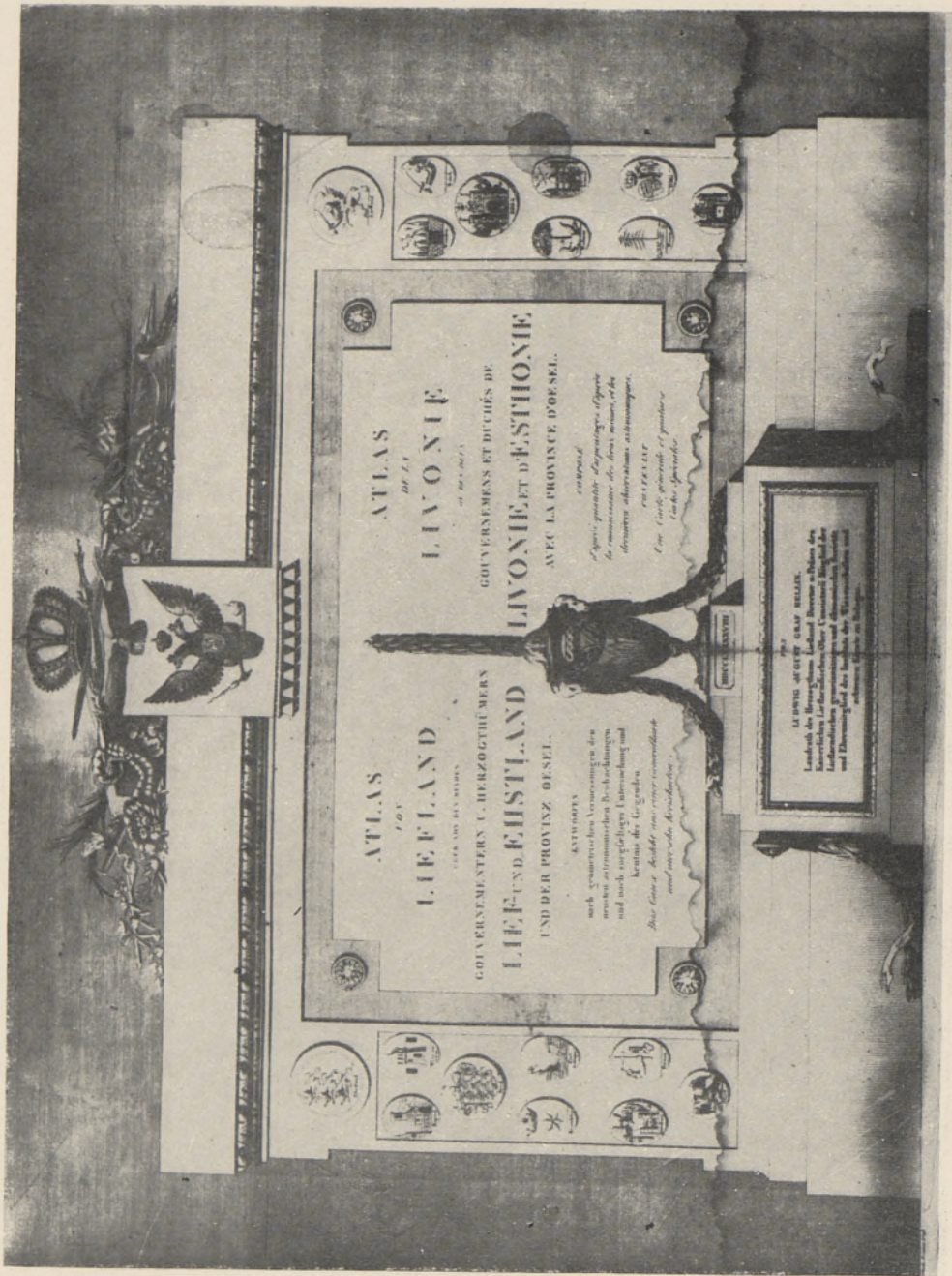
Vastavalt nende ülesandele on Mellini kaartidel peamine rõhk pandud asulate, teede ning administratiivse jaotuse kujutamisele. Looduslikest objektidest on kaartidele kantud rannajoon, saared, karid ja madalad, jõed, järved, silmapaistvamad kõrgendikud, sood, liivikud ja metsad. Asulatest on eraldatud kindlustatud ja kindlustamata linnad, lossid, kihelkonna- ja filiaalkirikud, mõisad, karjamõisad, kirikumõisad, külad, kõrtsid, veskid, piirivalve kordonid jne., samuti on kaardile kantud sadamad ja tule tornid. Ei puudu ka purustatud lossid ja kirikud, lahingupaigad, linnused, kalmed ja muud ajaloolised mälestusmärgid. Teedest eraldatakse postmaanteid, peamaanteid ja kirikuteid. Piiridega on näidatud jaotus asehalduskondadeks, maakondadeks ja kihelkondadeks. Väga rikkalikult on esitatud kohanimesid, kusjuures saksakeelsete nimede kõrval on antud ka eesti- ja lätikeeled nimed.

L. A. Mellini atlase koostamisel kasutatud kartograafilistest materjalidest tuleb kõigepealt nimetada varasemaid, eriti Teaduste Akadeemia poolt välja antud kaarte. Samuti on teada, et Mellin kasutas ka vene sõjaväetopograafide poolt koostatud Liivi- ja Kuramaa piirikaarte koos kirjeldustega. Eriti laialdaselt kasutas Mellin muidugi tolleaegseid mõisakaarte. Mellinil õnnestus oma üritusse kaasa tõmmata paljusid tolleaegseid Liivi- ja Eestimaa juhtivaid tegelasi, mis võimaldas tal teatud määral rakendada oma töö huvides kreisimaamõõtjaid. Ühtlasi praktiseeris Mellin laialdaselt andmete kogumist kirja teel. Atlase eessõnas loetleb ta 202 nime — pastoreid, mõisaomanikke, rüütelkonna ametnikke jne., kes talle atlase koostamisel kaasabi osutasid; näitena olgu neist nimetatud A. W. Hupel, W. Ch. Friebe, O. W. Masing, O. R. Holz. Vajalike andmete saamiseks reisis Mellin ka ise kohtadele, kaardistamistöid maastikul on ta aga sooritanud nähtavasti üsna piiratud ulatuses.

Kasutades arvukate korrespondentide andmeid, suutis Mellin koguda väga ulatusliku, kuid kaugeltki mitte kõigis üksikasjus täpse geograafilise andmestiku Eesti- ja Liivimaa kohta. Töösse on sattunud mõnedki olulised eksitused ning vead. Mellin ise oli sellest teadlik ning suhtus temale saadetud teadetes üsna kriitiliselt. Nii on ta avaldanud väljavõtte Viru-Jaagupi pastori J. F. Rauchi kirjast³⁷, milles see teatab kahe vulkaani olemas-

³⁶ W. Ch. Friebe, *Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen...*, S. 6.

³⁷ L. A. Mellin, *Nachricht von der alten lettischen Burg Pilliskaln und von mehreren ehemaligen festen Plätzen der Letten und Ehsten; auch von etlichen andern lief- und ehstländischen Merkwürdigkeiten. Neue Nordische Miscellaneen IX* — X, Riga, 1794. S. 519—545. Vt. ka *Nachricht über den rauchenden Berg der sich 22 Werst südwestlich von Reval befindet. Nordisches Archiv vom Jahre 1808, I Bd., Riga, S. 178—191.*

L. A. Mellini atlase tiitelleht.

Võru maakonna kaart L. A. Mellini atlases.

olust nimetatud kihelkonnas; mõlemad „tulemäed” kandvat kohapeal nime-
tust „Linnamägi”. Rauchi teate kohta märgibki Mellin, et mõlemat mäge
tuleb pidada muistseteks linnusteks. Ometi esineb atlase Tartu maakonna
kaardil Tudulinna, mis sellal kuulus Viru-Jaagupi kihelkonda, „Lina
Mäggi, ein erloschener Volcan” (Linnamägi, kustunud vulkaan). Rakvere
maakonna kaardil, mis ilmus hiljem, on see viga kõrvaldatud.

Näib, et Mellini lähimaks kaastööliseks tema atlase koostamisel on olnud
Johann Wilhelm Krause, hilisem Tartu ülikooli arhitektuuri ja ökonomika
professor, Tartu ülikooli peahoone ja paljude teiste ülikooli hoonete ehitaja.
Krause seisis aastail 1792—1797 Mellini teenistuses ning, nagu selgub
tema säilinud autobiograafiast³⁸, on ta olnud mitmeti tegev atlase koosta-
misel. On säilinud ka mõned Krause poolt koostatud kaardiskitsid, näit.
Salacgriva ümbruse kohta³⁹, mis ilmesti on olnud aluseks vastava ala
kaardile Mellini atlases.

Mellini atlase kaardid on rikkalikult illustreeritud ehisjoonistega, mis
kujutavad linnade vaateid, pilte loodusest ja rahva elust. Need pälvivad
tähelepanu mitte ainult kunstilisest seisukohast, vaid pakuvad huvi ka
ajaloo ja etnograafia uurijaile. Kas kõigi nimetatud jooniste autoriks on
Mellin ise, või on need joonistatud teiste poolt, pole teada. Igal juhul on
atlase tiitellehe ning Rakvere kaardilehe ehisjoonise autoriks J. W. Krause,
kes on joonistanud ka Friebe ajaloolise kaardi ning Mellini mõningate
teiste tööde illustratsioonid. Peale selle leidub Haapsalu kaardilehe ehis-
joonisel Meyeri ning Viljandi kaardilehe ehisjoonisel Jürgeli nimi. Näib,
et vähemalt atlase koostamise lõppaastail on Mellin atlase illustreerimisel
kasutanud teiste abi.

Kahjuks on atlase graveerijaist ainult osa jäädvustanud oma nimed
atlase kaardilehtedel. Atlase kaartide graveerijaiks on Carl Jäck Berliinist
(Riia, Valmiera, Valga ja Tartu, arvatavasti ka Cēsise ja Valga maakon-
nad), Carl Jättnig Berliinist (Viljandi, Pärnu ja Haapsalu maakonnad),
J. N. Champion Leipzigit (Paldiski ja Paide maakonnad), F. G. Franz
(koht teadmata) (Kuressaare maakond), F. Guimpel Berliinist (Tallinna
maakond) ja J. B. Hoesset Weimarist (Rakvere maakond). Friebe ajaloo-
lise kaardi on graveerinud F. Ramberg. Üldkaardi ja tiitellehe graveerijad
ei ole teada.

Atlase kaardid on trükitehniliselt hästi õnnestunud. Mellin ise ja ka
arvustus⁴⁰ on eriti esile tõstnud Kuressaare maakonna kaarti, mis on ees-
kujulikult graveeritud ning täpne, sest selle koostamisel oli Mellinil kasutada
sel ajal Saaremaal Liivimaa viitsekuberner B. v. Campenhauseni juhtimi-
sel töötanud maamõõdu- ja reguleerimiskomisjoni rikkalik kaardimaterjal.

Mellini kaartide puudusist tuleb kõigepealt märkida nõuetekohase geo-
deetilise aluse puudumist. Ka ei rajane Mellini kaardid kohapeal teostatud
mõõdistamisele, vaid on koostatud peamiselt olemasolevate kaardimater-
jalide ning kirja teel kogutud andmete põhjal. Mellini kaardid on küll väga
pitoresksed, kuid kartograafiliselt vähe täpsed.

Nimetatud puudustest oli hästi teadlik ka L. A. Mellin ise. Atlase ees-
sõnas ta märgib, et tal ei õnnestunud kõrvaldada kõiki takistusi, mis oleks
võimaldanud täpse kaardistiku koostamist; selle tõttu tuleb tema tööd

³⁸ J. W. Krause, *Wilhelms Erinnerungen*, Band IX. Käsikiri Tartu Riikliku Üli-
kooli raamatukogus.

³⁹ Plan von Alt Salis nach dem Augenmaasse, 1793. J. W. Krause, *Wilhe'ms
Erinnerungen*, S. 134—135.

⁴⁰ *Allgemeine Geographische Ephemeriden*, II Bd. 5. St. (November 1798), S. 451—
454; IX Bd. 2. St. (Februar 1802), S. 177—178; XVIII Bd. 2. St. (October 1805), S. 205—
208; XXXIV Bd. 1. St. (Januar 1811), S. 80—82. Weimar.

vaadelda eeltööna, mis võiks kergendada sellelaadilise töö koostamist tulevikus. Kahjuks ei ole seni keegi suutnud seda ülesannet täita ning tänaseni puudub meil teaduslik atlas Eesti kohta.

4. L. A. Mellini atlase saamislugu

Mellini atlase saamisloos on veel mitmeid vähe selgitatud küsimusi. Kõigepealt võime seda öelda ajendite suhtes, mis innustasid autorit asuma atlase koostamisele. Varem on selles suhtes eriti esile tõstetud troonipärija, hilisema keisri Paul I innustavat osa. Allikmaterjalidega tutvumine lubab väita, et Paul I osa atlase saamisloos on siiski olnud üsna juhuslik ning faktiliselt ei saanud Mellin atlase koostamisel Paul I-lt mingit abi. Veelgi enam, 1798. aastal sattus Mellin oma kaartide pärast Paul I põlu alla, mille tagajärgedest ta pääses ainult mõjuvate isikute eestkoste tulemusel. Et Mellin tolleaegse tsaari-Venemaa araktšejevliku režiimi tingimuses oli sunnitud juhtunust vaikima, jäi see seik atlase saamisloost laiemale avalikkusele teadmatuks. Mellin ise aga on jäädvustanud selle oma autobiograafias, samuti mõningates anonüümsetes artiklites ⁴¹, milles ta asjade käiku kirjeldab järgmiselt.

1782. aasta novembris jõudis kroonprints Paul oma suurelt välismaareisilt tulles Riiga ning peatus siin mõne päeva. Ta nõudis siinselt sõjavägede juhatajalt kindral Bergilt kaarti Liivimaa diviisi väeosade paiknemise kohta. Mellin, kes sel ajal täitis diviisi kortermeisteri ülesandeid, sai käsu kiires korras vastav-kaart valmistada. Kaardi üleandmisel Paulile juhtis Mellin tähelepanu sellele, et ta ei saa vastutada kaardi täpsuse eest, sest Liivimaad on geograafiliselt veel vähe uuritud, ta ise aga on liiga lühikest aega kohal olnud, et sel alal midagi oleks teha suutnud. Paul pidas häbiväärseks, et Liivimaast, mis kuulus riigi arenenumate provintside hulka, puudus täpne kaart. Tundes Mellini ning tema oskusi ja võimeid kartograafia alal, viitas Paul sellele, et Mellini kohus oleks selle puuduse kõrvaldamine; ühtlasi saaks Mellin sellega osutada suure teene kodumaale.

Mellin märgib, et troonipärija ettepanek oli talle väga teretulnud, sest ta tundis niikuinii selle töö vastu suurt huvi. Troonipärija soov muidugi ei olnud määravaks teguriks, mis innustas Mellini selle ulatusliku töö teostamisele; peamiseks ajendiks oli siiski Mellini enda teaduslik huvi. Oma atlase sissejuhatuses Mellin märgib, et tema eesmärgiks oli Hupeli „Topograafiliste teadete” juurde ajakohaste kaartide koostamine Eesti- ja Liivimaa kohta. Sellele viitab ka Friebe ⁴², kes õigesti märgib, et Mellini atlase ilmunise tegi vajalikuks üha suurenev nõudmine täpsete kaartide järele seoses majandusliku ja kultuurilise elu arenguga.

Muidugi ei tule seejuures unustada ka asja teist külge. XVIII sajandi sõjad olid lõplikult tõestanud kaartide vajalikkuse sõjanduses. Ühtlasi oli sel ajal rahvusvaheline olukord Euroopas väga pingeline. Seisis ees Poola lõplik jagamine. Rootsi septses pidevalt kavasid kaotatud Balti provintside tagasivõitmiseks; Baltimaade vallutamise plaane haudus ka Preisi-maa ⁴³. Sõjad Türgiga muutsid Vene- ja Inglismaa suhted väga pingeliseks. Seega nõudsid ka sõjalised kaalutlused ajakohaste kaartide valmistamist

⁴¹ Höchstinteressante Anekdote, die Geographie von Lief- und Esthland betreffend. Allgemeine Geographische Ephemeriden, XII Bd. 5. St. (November 1803), S. 624—627. Weimar. — Vt. ka Kurze Nachricht, betreffend die neuere Geographie von Liv- und Ehstland, Nordisches Archiv vom Jahre 1803, IV Bd., Riga, S. 178—184. — Võimalik, et L. A. Mellinile kuulub ka artikkel: Beitrag zur Geschichte des Atlases von Lief- und Esthland vom Grafen Mellin. Allgemeine Geographische Ephemeriden, XXII Bd. 4. St. (April 1807), S. 491—494.

⁴² W. Ch. Friebe, Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen..., S. 3.

⁴³ Я. З у т и с, Остзейский вопрос в XVIII веке, стр. 611 и сл.

Liivimaa kohta, mis oli sel ajal piiriäärseks provintsiks (Kuramaa liitmine toimus alles 1795. aastal).

L. A. Mellin seadis endale eesmärgiks võimalikult täieliku ning täpse Liivi- ja Eestimaa atlase koostamise. Esialgse plaani kohaselt pidi atlas koosnema tiitellehest, üldkaardist ning kõikide maakondade spetsiaalkaartidest. Maakonnakaardid on koostatud administratiiv-territoriaalse jaotuse kohaselt, mis kujunes Baltimail välja Katariina II käsul 1783. aastal kehtestatud asehalduskorra järgi. Uue korralduse kohaselt moodustati seniseist Liivimaa ja Eestimaa kubermangust Riia ja Tallinna asehalduskonnad, neist esimene üheksa, teine viie maakonnaga. Seepärast ongi atlas 14 maakonnakaarti, millest 4 hõlmavad Läti, 10 aga Eesti ala.

Asehalduskorra kehtestamine ning paljud sellega seoses olevad reformid lähendasid Baltimail kehtivat korda mitmeti Venemaa muudel aladel kehtivale korrale, ning soodustasid suurel määral majanduslike sidemete tugevnemist Balti kubermangude ja muu Venemaa vahel. Kohalikud balti-saksa reaktioonilised ringkonnad pidid nende reformidega ajutiselt leppima, kuid taotlesid püsivalt endise korra taastamist. See õnnestuski neil pärast Paul I troonileastumist. Paul I lubas 1. maist 1797. a. alates tagasi pöörduda endise korra juurde, millega likvideeriti ka asehalduskorra kehtestamisega teostatud administratiiv-territoriaalsed muudatused. Atlasele oli see tõsiseks löögiks, sest sellega muudeti tunduvalt administratiiv-territoriaalset jaotust, millele rajanes Mellini töö. Et suur osa kaarte oli juba valminud, polnud enam võimalik atlase jaotust muuta. Mellin otsustas viia töö lõpule kavandatud kujul, kuid lisas atlasele eessõna, milles viitab vajalikele parandustele administratiiv-territoriaalses jaotuses.

Atlase valmimise käigus otsustas Mellin lisada sellele veel Friebe poolt koostatud ning tema Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ajaloo lisana ilmunud kaardi Liivimaa vanema ajaloo kohta (1562. aastani)⁴⁴. Friebe koostas ka veel teise ajaloolise kaardi Liivimaast (perioodi kohta 1562. aastast kuni 1710. aastani), mis samuti oli kavandatud lisada Mellini atlasele⁴⁵, kuid see kaart nähtavasti ei ilmunud.

Mellini esialgse kava kohaselt pidid atlasest kõigepealt ilmuma spetsiaalkaardid, algul Liivimaa, hiljem Eestimaa kohta. Varasemad kaardilehed ilmusidki kavandatud järjekorras, pärastpoole aga paisati see järjekord mõnevõrra segi. Ka puudub paljudel kaartidel märke kaardilehe koostamise ning graveerimise aja kohta, mis võimaldab saada ainult ligikaudse pildi atlase valmimise käigust. Kahjuks ei ole säilinud ka Mellini kaartide originaaljoonised, välja arvatud Eestimaa kaart⁴⁶; ülejäänud⁴⁷ on nähtavasti hävinud Suure Isamaasõja päevil koos Riia linna raamatukoguga, kus neid säilitati.

Atlase kirjastamise võttis enesele Riia raamatukaupmees Johan Friedrich Hartknoch, kellele kuuluv äri oli omal ajal suuremaid põhjapoolses Euroopas. Hartknoch kavatses algul lasta kaardid Peterburis vaske lõigata, kuid tasu, mida sealsed kunstnikud nõudsid, pidas Hartknoch liiga kõrgeks. Et rohkem teenida, laskis Hartknoch kaardid graveerida Saksamaal.

Mellini atlase esimene, Riia maakonna kaart graveeriti 1791. aastal. Kas see nimeetatud aastal ka trükkis ilmus, pole kindel. Järgmistena valmisid

⁴⁴ Livland nach der Eintheilung Heinrich des Letten und zu den Zeiten der Bischöffe u. Ordensmeister bis 1562. Entworfen von W. C. Friebe, gezeichnet von I. W. Krause, gestochen von F. Ramberg. Riga, 1792.

⁴⁵ W. Ch. Friebe, 'Physisch-ökonomisch' und statistische Bemerkungen ..., S. 4–5.
⁴⁶ Karte von Estland von Ludwig August Graf Mellin. 114 × 280 cm. Läti NSV Teaduste Akadeemia raamatukogus.

⁴⁷ Kaardid nr. 992 (Geometrische Karte der Insel Runö im Rigischen Meerbusen, gemessen von Peter Bäckmann Juni 1688 und in seiner Hauptfigur richtig auf der Scheibe vom alten schwedischen Original abgezeichnet von L. A. M. Riga, 1797), 994 ja 995 endises Riia linna raamatukogus.

Cēšise, Valmiera ja Valga maakonna kaardid; neist viimane on graveeritud 1793. aastal. Trükis on nimetatud kaardid ilmunud nähtavasti 1794. aastal. Järgnesid Võru (ilmumisaasta teadmata), Tartu (joonistatud ja graveeritud 1796. a.), Viljandi (joonistatud 1796. a., graveeritud 1797. a.) ja Pärnu (joonistatud 1797. a., graveeritud 1798. a.) maakonna kaardid. Kõik nimetatud kaardid ilmusid trükis 1798. aasta jaanuaris. Ka ülejäänud maakondade kaardid olid selleks ajaks joonistena valminud (Tallinna, Rakvere, Paide maakonna kaardid juba 1796. a.) ning graveerijaile kätte saadetud. Neist jõuti 1798. aastal graveerida ainult Kuressaare, Haapsalu ja Tallinna maakonna kaardid; Paldiski, Rakvere ja Paide kaardilehtede graveerimine lükkus aga mõne aasta võrra edasi.

Mellini atlase esimeste kaartide ilmumisel said need avalikkuses hea vastuvõtu osaliseks. Troonipärija Paul avaldas Mellinile oma rahulolu meelitusterohkes kirjas; ka Katariina II väljendas oma tunnustust kirjas, millele oli juurde lisatud väärtuslik kingitus. Mõni aasta hiljem, 1797. aasta mais, mil Paul I pärast oma kroonimist viibis lühikest aega Riias, andis Mellin talle üle vahepeal valminud kaardilehed. Paul suhtus nendesse tunnustavalt ning nõudis kogu ürituse lõpuleviimist. Pärast Riias lahkumist käskis ta Mellinile annetada kõrge ordeni, kuid keiserliku kantslei eksituse tõttu saadeti see krahv Münichile, kes sellal rahulikult elas oma Luunja mõisas ning oli väga üllatatud keisri tähelepanuavaldusest.

Oige varsti pärast seda katkes atlase väljaandmine. 1797. aasta algul kehtestati Paul I poolt trükiste suhtes range tsensuur. Atlase kirjastaja Hartknoch sattus varsti teravasse konflikti Riia tsensoriga ning arreteeriti 1797. aasta lõpul süüdistatuna revolutsioonilise kirjanduse levitamises⁴⁸. Tal õnnestus küll varsti arestist vabaneda, kuid järgneval, s. o. 1798. aasta kevadel lahkus ta Venemaalt. Ta likvideeris oma äri Riias ning asus elama Leipzigi, kus ongi ilmunud atlase viimased kaardilehed. Seetõttu figureeribki atlase tiitellehel töö ilmuniskohana Riia kõrval Leipzig.

Ka Mellinil endal tuli atlase pärast üle elada tõsiseid raskusi. 1798. aasta oktoobris sai Liivimaa tsiviilkuberner Richter Peterburist korralduse Paul I käsul Mellin arreteerida ning sõjakohtu alla anda. Mellini vastu tõsteti süüdistus selles, et tema, olles varem teeninud kindralstaabi juures, annab välja Eesti- ja Liivimaa situatsioonikaarte ning laseb need välismaal graveerida. Kuberner, kes tundis atlase saamislugu algusest peale ja oli ka ise selle koostamisele kaasa aidanud, astus keisri ees samme Mellini kaitseks. Lõpuks Paul I loobus Mellini arreteerimise ning kohtu alla andmise nõudest, kuid Mellinilt võeti ära kõik joonised ja muud materjalid ning saadeti Peterburi.

Varsti pärast seda kutsuti Mellin uuesti kubeneri juurde ning talle anti tagasi pooleliolev Liivimaa üldkaart koos selle juurde kuuluvate materjalidega. Mellinile tehti teatavaks keisri käsk, et ta peab kõnesoleva kaardi kiireimas korras lõpetama. Mellin kavatses algul sellest keelduda, kuid kubeneri soovitusel, kes pidas targemaks mitte enam esile kutsuda keisri pahameelt, ta täitis selle nõude. Seejärel pidi Mellin kaardi koos kõige juurde kuuluvaga jälle ära andma. Ühtlasi pidi Mellin andma allkirja, millega ta kohustus teatud aja jooksul ametivõimudele ära andma kõik sel ajal välismaal olevad atlase kaartide klišeed ning trükitud kaardilehed. Et aga Paul I korraldusel suhtlemine välismaaga peaaegu täielikult katkestati, ei saanud Mellin seda nõuet täita. Hiljem see unustati.

Samal ajal toimus atlase Tallinna ja Haapsalu kaardilehtede vaske löi-

⁴⁸ Geschichte der Gefangenschaft des Buchhändlers Hartknoch unter der Regierung Kayser Pauls I. Von ihm selbst erzählt. Historische Gemälde in Erzählungen merkwürdiger Begebenheiten aus dem Leben berühmter und berühmter Menschen. Herausgegeben von einer Gesellschaft von Freunden der Geschichte, XI Bd., Leipzig, 1803, S. 1–41.

kamine. Et Mellinil ei olnud võimalik saada nende kaardilehtede korrekture, siis on neil rida eksitavaid vigu jäänud parandamata. Mellini arvamus järgi⁴⁹ on eriti halvasti õnnestunud Tallinna kaardileht, mis olevat häbiks kogu atlasele. Mellin tahtis selle uuesti graveerida lasta, kuid kirjastaja keeldus sellest suurte kahjude ettekäändel, mida ta olevat saanud oma Riia äri likvideerimisel.

9. detsembril 1798. aastal avaldas Paul I keiserliku ukaasi, millega kohustati esitama kõik geograafilised kaardid enne trükkimist senati geograafia departemangule, topograafilised ja muud sõjalise tähtsusega kaardid aga keiserlikule kaartide depoole. Ühtlasi keelati ükskõik milliste kaartide viimine üle riigipiiride välismaale, ning kästi kõik „Riia kubermangu geograafilised kaardid“, samuti nende juurde kuuluvad vaskkliseed üle anda kaartide depoole⁵⁰. Keisri ukaasi alusel keelati Mellini kaartide müük, raamatukauplustes olevad kaardilehed konfiskeeriti ning kõik üksikisikute valduses olevad kaardid kästi ära anda hiljemalt 1. märtsiks 1799. a.⁵¹

Atlase keelustamine katkestas selle väljaandmise mitmeks aastaks. Alles pärast Paul I surma osutus võimalikuks jätkata atlase väljaandmist. Mellini sellekohasel palvel tunnistas Aleksander I 13. veebruaril 1802. aastal avaldatud ukaasiga Mellini koostatud Liivi- ja Eestimaa geograafiliste ja topograafiliste kaartide müügi uuesti lubatuks ning atlase ilmumine võis jätkuda. 1802. aastal ilmusid trükis Kuressaare ja Haapsalu kaardilehed, 1803. aastal aga Tallinna, Paldiski, Paide ning viimasena, hiljemalt 1803. aasta novembris⁵², Rakvere maakonna kaart.

Jääb veel küsimus üldkaardi, tiitellehe ja eessõna ilmumise ajast. Kõik atlase nimetatud osad on koostatud 1798. aastal, tegelikult aga ilmusid nad märksa hiljem. Arvatavasti trükiti üldkaart pärast atlase tiitellehe ilmumist, mille tõttu seda on hakatud pidama atlasesse mitte kuuluvaks: atlase üldkaardiks peetakse sel seisukohal olevate autorite poolt Friebe ajaloolist kaarti. Seda seisukohta ei saa õigeaks pidada, sest Mellin on pärast Friebe ajaloolise kaardi ilmumist (1794. a.) korduvalt märkinud üldkaardi puudumist, viimati 1803. aastal⁵³. Et Mellini Liivi- ja Eestimaa kaart tõepoolest oli mõeldud atlase osana, selgub ka sellest, et ta omab atlase kaartidega ühist formaati.

Koos tiitellehega ning üldkaardiga laskis Mellin uuesti graveerida Tallinna maakonna kaardi. Uuesti graveeritud kaardilehel esineb vinjetil graveerija nime järel graveerimise ajana 1809. aasta; trükis ilmus see nähtavasti alles 1810. aastal. Seega esineb Tallinna kaardilehest kaks teisendit, mis erinevad ehisjooniste ning mõningate muude detailide poolest. 1810. aastaks olid ilmunud ka kaardistiku tiitelleht, üldkaart ning eessõna⁵⁴. Atlase koostamine ja väljaandmine, mis kestis kokku 28 aastat (1782—1810), oli seega lõpule jõudnud.

Mellini huvi Eesti- ja Liivimaa kaardistamise vastu ei kadunud ka pärast atlase ilmumist. Nii on teada, et Mellin püüdis luua keskust, kuhu tulnuks

⁴⁹ Kurze Nachricht, betreffend die neuere Geographie von Liv- und Ehstland. Nordisches Archiv vom Jahre 1803, IV Bd., S. 183.

⁵⁰ К. А. Салищев, Основы картоведения, стр. 164—165.

⁵¹ K. G. Sonntag, Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820. Erste Hälfte. Riga, 1821, S. 88.

⁵² Allgemeine Geographische Ephemeriden, XII Bd. 5. St. (November 1803), S. 627 (joonealune märkus).

⁵³ Kurze Nachricht, betreffend die neuere Geographie von Liv- und Ehstland. Nordisches Archiv vom Jahre 1803, IV Bd., S. 184. Vt. ka: Briefe von Gelehrten etc. an Morgenstern, III Bd., S. 345—348 (L. A. Mellini kiri 2. augustist 1803. a. prof. K. Morgensternile). Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli raamatukogus.

⁵⁴ Atlas von Liefland, oder von den beiden Gouvernemen ten Lief- und Ehstland, und der Provinz Oesel. Allgemeine Geographische Ephemeriden, XXXIV Bd. 1. St. (Januar 1811), S. 80—82.

koondada originaaljoonised kõigist mõisakaartidest, mida sel ajal seoses 1804. aasta talurahvaseaduse rakendamisega valmistati suure osa Liivimaa mõisate kohta. Ta pöördus sellekohase ettepanekuga kindralkuberneri, kubermanguvalitsuse, maapäeva ja mitmesuguste ametiasutuste poole, kuid ei leidnud oma kavale toetust ⁵⁵.

5. Atlase tähtsus

Kartograafina jälgis L. A. Mellin veel täielikult XVIII sajandi kartograafia traditsioone. Tal ei olnud kasutada triangulatsiooni andmeid, mistõttu tema kaardid nagu eelnevadki XVIII sajandi kaardid Eesti ala kohta kannatavad täpse geodeetilise aluse puudumise all ja on seepärast kartograafiliselt vähe täpsed. Vaatamata sellele oli L. A. Mellini atlase ilmumine Eesti ala geograafilises uurimises väga oluliseks sammuks edasi, olles XVIII sajandil teostatud kartograafiliste tööde suurepäraseks kokkuvõtteks, milles esitatakse selleks ajaks kogunenud topograafilised teadmised varem tundmatu üksikasjalisusega. Kuni XIX sajandi 40-ndate aastateni olid L. A. Mellini kaardid Eesti ala teaduslikul uurimisel peamiseks kartograafiliseks materjaliks. Mellini kaardistikku on näiteks suurel määral kasutanud Bienenstamm, kelle töö ⁵⁶ on esimeseks ulatuslikumaks puhtgeograafiliseks käsitluseks Eesti ala kohta.

Vähesse täpsuse tõttu ei suutnud L. A. Mellini kaardid muidugi rahuldada topograafilistele kaartidele esitatavaid nõudeid. Seetõttu asus Kindralstaabi Kaartide Depoo juba enne L. A. Mellini atlase lõplikku ilmumist Eestimaa topograafilisele kaardistamisele, mis teostati aastail 1803—1804 ⁵⁷. Selle tulemusel valmis üksikasjaline, väga täpne ning kunstipäraselt kujundatud kaart mõõdus 1 : 168 000 ⁵⁸. Oma otstarbele vastavalt jäi see kaart muidugi laiemale avalikkusele kättesaamatuks.

L. A. Mellini atlase ilmumine tõstis teravalt päevakorda triangulatsiooni rakendamise vajaduse täpsete kaartide saamiseks. Sel perioodil (1809—1811) pandi silmapaistva geodeedi kindral Tenneri poolt alus triangulatsioonilistele töödele Venemaal, mis varsti ulatusid ka Eesti alale ⁵⁹. Aastail 1816—1819 teostas Fr. G. W. Struve Liivimaa triangulatsiooni, mida hiljem laiendati ja millest kasvas välja ülemaailmse tähtsusega teaduslik üritus — vene meridiaanikaare mõõtmine.

Liivimaa triangulatsiooni teostas noor Struve Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Ühingu ülesandel Liivimaa täpse kaardi saamiseks. Kerkib küsimus, kas ei olnud selle initsiaatoriks L. A. Mellin, kes nimetatud seltsis oli aktiivselt tegev ning kes tundis huvi selle ala kaardistamise vastu. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Ühingu vastavate materjalide uurimine Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarchiivis ei andnud tõendeid, mis kinnitaksid seda oletust. On põhjust arvata, et algatus selles ürituses kuulub Struvele endale, millele viitab ka see, et Liivimaa Üldkasulikule ja Öko-

⁵⁵ L. A. Mellin, Noch einiges über die Bauernangelegenheiten in Liefland, S. 107—109.

⁵⁶ H. Bienenstamm, Geographischer Abriss der drei deutschen Ostsee-Provinzen Russlands, oder der Gouvernements Ehst-, Liv- und Kurlands, Riga, 1826.

⁵⁷ Исторический очерк деятельности корпуса военных топографов, 1822—1872. СПб., 1872, стр. 153.

⁵⁸ Большая Советская Энциклопедия. Второе издание, т. 20. Иллюстрации к ст. «Карты географические».

⁵⁹ Г. А. Желнин, Развитие основных астрономо-геодезических работ на территории Эстонской ССР в период 1811—1940 гг., Известия Академии наук Эстонской ССР, 1953, т. II, стр. 71.

noomilisele Ühingu 1816. aastal esitatud tööplaanis Struve analüüsib üsna üksikasjaliselt Mellini atlase puudusi⁶⁰.

Struve triangulatsioon andis geodeetilise aluse Liivimaa spetsiaalkaardi koostamiseks, mille autoriks on C. G. Rücker⁶¹. Kaart ilmus Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Ühingu väljaandel 1839. aastal. Selle kaardi koostamisel töötati hoolikalt läbi ka kõik mõisakaardid. See täpne ja hea kaart, mille mõõt on 1 : 184 275, leidis kõrget hindamist Struve, Baeri ja paljude teiste teadlaste poolt. Mõni aasta hiljem, 1844. aastal, ilmus Rückeri kaardi vastena Schmidt Eestimaa kaart⁶², mis põhines aga peamiselt maamõõtjate poolt tehtud töödel ning millel seetõttu puudus vajalik täpsus; ka jätab selle kaardi kujundus palju soovida.

*

Tänapäeval omab Mellini atlas muidugi veel ainult ajaloolist tähtsust. Ta on väärtuslikuks allikaks Eesti ajaloolise geograafia ning asustusalaloo uurijaile. Mellini kaardid annavad üsna täieliku ja täpse ülevaate tolleaegsest Eesti asulastikust ja teestikust. Neil kaartidel leiduvad veel paljud külad ja üksikpered, mis hiljem on mõisastatud. Mellini kaartidele on kantud ka feodalismi sellel perioodil rohkel arvul tekkinud karjamõisad ja kõrtsid, samuti manufaktuurtööstused, taliteed ja muud sel ajal tähtsad asustuse elemendid. Väärtuslikuks allikaks osutuvad Mellini kaardid ka kohanimele uurijaile, sest neil on fikseeritud rikkalikult kohanimesid sel kujul, nagu neid kasutati XVIII sajandi lõpul.

Ka loodusteadlastele on Mellini atlas mitmeti huvipakkuv. Mellini kaardid võimaldavad teatud määral jälgida looduslikke protsesse, nagu maismaa juurdekasvu ning saarte liitumist mandriga maapinna tõusu tulemusel, järvede soostumist, jõgede jooksu muutusi jne.

Tartu Riiklik Ülikool

Saabus toimetusse
4. IV 1955

АТЛАС ЛИФЛЯНДИИ Л. А. МЕЛЛИНА И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ В ИСТОРИИ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕРРИТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

Э. Ф. ВАРЕП,
кандидат географических наук

Резюме

Видный картограф XVIII века Людвиг Август Меллин родился 23 января 1754 года в Эстляндии в имении Тухала (нынешний Косеский район). Получил очень хорошее по тому времени образование в Болонском университете. Работал около 10 лет при генеральном штабе, главным образом по картографии. В 1783 году в чине майора вышел в отставку, намереваясь посвятить себя полностью общественной и научной деятельности. Умер в Риге 12 марта 1835 года.

⁶⁰ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv, fond 1185, nimistu 1, säilitusühik 44, leht 63.

⁶¹ Specialcharte von Livland in 6 Blättern. Bearbeitet und herausgegeben auf Veranstaltung der Livländischen Gemeinnützigen und Ökonomischen Societät; nach Struves astronomisch-trigonometrischer Vermessung gezeichnet von C. G. Rücker; gestochen im Topographischen Depot des Kaiserlichen Generalstabes, 1839.

⁶² I. H. Schmidt, Generalcharte von Ehstland, in 2 Blättern. Mit Unterstützung des Vereins der Merinozucht zu Orrenhoff, 1844.

В течение 15 лет Л. А. Меллин работал над составлением атласа Лифляндии. Атлас состоит из следующих частей: заглавный лист, введение (4 стр.), общая карта Лифляндии и Эстляндии, специальные карты Лифляндии (карта Рижского, Цесисского, Валмиерского, Валкского, Выруского, Тартуского, Вильяндиского, Пярнуского уездов и острова Сааремаа), специальные карты Эстляндии (Таллинского, Пальдиского, Раквереского, Пайдеского и Хаапсалуского уездов). Приложением к атласу является историческая карта Лифляндии, составленная В. Х. Фрибе. Карта Таллинского уезда имеется в двух различных изданиях.

Первые карты атласа вышли из печати в 1791 или в 1794 году в Риге. В 1798 году Павел I приказал предать Меллина за составленные им карты военному суду, от которого он был спасен лишь благодаря ходатайству влиятельных лиц. В декабре того же года последовал указ императора «О ненапечатании и издании карт и планов земель Российской Империи . . .», согласно которому карты атласа Меллина были конфискованы. Лишь после смерти Павла I стало возможным довести издание атласа до конца. Последние части атласа были изданы в Лейпциге в 1810 году.

Тартуский государственный университет

Поступила в редакцию
4 IV 1955